

KÖNYVISMERTETÉSEK

Celebrating the Dead Sea Scrolls. A Canadian Collection (SBLEJL 30, szerk. K. S. BAEK – J. DUHAIME – P. W. FLINT), Leiden: Brill 2012, xli + 621 pp., ISBN 978-90-04-21165-0. € 188:

A kötet egy konferencián alapszik, melyet 2007-ben rendeztek, a holt-tengeri tekercsek megtalálásának 60. évfordulója tiszteletére, elsősorban kanadai tudósok közreműködésével. Négy alapvető részre tagolódva közöl összegző tanulmányokat, és új kutatási eredmények bemutatásait az ún. „bibliai” szövegekről és a Szentírás hagyományozásának módjairól; a qumráni közösség azonosításának és mindennapi életének kérdéseiről; valamint a Közösség gondolkodásának és a Második Templom kora zsidóságának összefüggéseiről; mindezek előtt pedig bevezeti az olvasót a tárgykör kanadai kutatásának történetébe és jelenlegi állásába. Ez a rész különösképpen is érdekes, hiszen kanadai kutatók már az 1950-es évek legelejétől aktívan kapcsolódtak bele ezen új tudományág művelésébe, és fontos eredményeket értek el úgy a szövegkiadások területén, mint elméleti kérdések tisztázásában.

A kötet tanulmányai a következők: PETER W. FLINT és JEAN DUHAIME: „Preface” (xxxvii–xli). Part I: Survey of Canadian Schol-

arship and Projects: EILEEN SCHULLER: „Canadian Scholarship on the Dead Sea Scrolls” (1–20); JASON KALMON és JAQUELINE S. DU TOIT: „Robert Balmorie Young Scott: Canada’s First Dead Sea Scrolls Scholar” (21–41); JEAN DUHAIME: „La Bibliothèque de Qumran: Contribution canadienne à une nouvelle édition des manuscrits de la mer Morte” (43–56). Part II: „Biblical” Scrolls and Transmission of the Scriptures: ANDREW B. PERRIN: „Toward a New Edition of 4QReworked Pentateuch^a (4Q158): Text, Translation, Notes, and Variants” (59–76); BENJAMIN H. PARKER: „Fingerprinting the Scribes: Patterns of Scribal Practice in the Biblical Texts from the Judean Desert, with Special Reference to the Tefillin” (77–103); PETER W. FLINT és KYUNG S. BAEK „Photographing the Great Isaiah Scroll (1QIsa^a): Collections, Techniques, and DJD 32” (105–118); EUGENE ULRICH: „Isaiah for the Hellenistic World: The Old Greek Translator of Isaiah” (119–133); MANUEL JINBACHIAN: „A Comparison of Micah 1 in the MT, the LXX, and Key Ancient Versions in Light of the Discoveries in the Judean Desert” (135–161); MARTIN G. ABEGG, JR: „The Biblical Dead Sea Scrolls and Second Temple Hebrew Syntax” (163–172); EMANUEL TOV:

„A Didactic Approach to the Biblical Dead Sea Scrolls” (173-198). Part III: The Qumran Community: STEVE MASON: „The Historical Problem of the Essenes” (201-251); DANIEL K. FALK: „Religious Life at Qumran” (253-285); WAYNE O. MCCREADY: „The Practice of Place by the Qumran Community” (287-302); IAN W. SCOTT: „Sectarian Truth: The Meaning of מִצְוָה in the Community Rule” (303-343); CHAD MARTIN STAUBER: „Determinism in the Rule of the Community (1QS): A New Perspective” (345-358); TED M. ERHO: „The Motif of the Eschatological Battle in the War Scroll (1QM)” (359-374); ROBERT DAVID és ERIC BELLAVANCE: „Suggestions et questions à propos de quelques fragments de textes découverts à Qumrân: 1QpHab, 4Q161 (4QpIsa^a) et 1Q14 (1QpMic)” (375-394); FRANCIS DAOUST: „Problèmes de lecture des planches de 4Q163 dans DJD V” (395-403); MARIE-FRANCE DION: „L’identité d’Éphraïm et Manassé dans le Pesher de Nahum (4Q169)” (405-427). Part IV: Qumran and Second Temple Judaism: DOROTHY M. PETERS: „Noah Traditions within the Cultural Mosaic at Qumran: Multilingual Conversations and Controversies” (431-446); HINDY NAJMAN: „Toward a Study of the Uses of the Concept of Wilderness in Ancient Judaism” (447-466); C. J. PATRICK DAVIS: „Torah-Performance and History in the Golah: Rewritten Bible or ‘Re-presentational’ Authority in the Apocryphon of Jeremiah C” (467-495); LORENZO DiTOMMASO: „The Development of Apocalyptic Historiography in Light of the Dead Sea Scrolls” (497-522); CECILIA WASSSEN: „Angels and Humans: Boundaries and Synergies” (523-539); 25. CRAIG A. EVANS:

„Jesus and Psalm 91 in Light of the Exorcism Scrolls” (541-555).

A kötet végén részletes mutatók segítik az olvasót. Legvégül pedig néhány nagyon jó minőségű színes képtábla segíti egyes tanulmányok követését. (X. G.)

MICHAELA BAUKS – WAYNE HOROWITZ – ARMIN LANGE in association with BERND HENE (eds.), *Between Text and Text. The Hermeneutics of Intertextuality in Ancient Cultures and Their Afterlife in Medieval and Modern Times, Journal of Ancient Judaism Supplements, Volume 6*; Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2013. 363 pp. – ISBN 978-3-525-55025-0

A hiper- és paratextualitás tanulmányozása után immár kezünkben tarthatunk egy 2009-es konferencia anyagát felölelő igényes tanulmánykötetet is az *intertextualitás*-ról, amivel a kötet egy tematikus sorozatba illeszkedik.

JULIA KRISTEVA szerint, aki sokat foglalkozott a szövegek összefüggésével (átvétel, ismétlés, stb.), egymásban való jelenlétével: „minden szöveg idézetek mozaikjából épül fel, minden szöveg egy másik szöveg abszorpciója és átalakítása” (11). Sőt, mivel egy szöveg idézetek szövete a kultúra különböző központjaiból, ROLAND BARTHES szavaival élve a szöveget alkotó különféle írások párbeszédbe lépnek egymással, parodizálják és megkérdőjelezik egymást. A bibliatudomány egyik mai fő irányzata az *intertextuális exegézis*, amely arra hívja fel a figyelmet, hogy a kánonon belül számos szöveg átveszi egy másik szöveg elemeit. A kibővült jelentés-tartalom arra int bennünket, hogy figyeljünk oda a szövegek közötti kapcsolatra.

A 21 tanulmányt tartalmazó kötet alapvetően három részből áll: 1) Módszertan; 2) Írott és vizuális szövegek intertextualitása (ezen belül: Újraelbeszélés, újraírás, folytatás; Kommentárok és fordítások; Idézetek és utalások; Műfaj és motívum; 3) Kulturális emlékezet és kánon.

A módszertani blokk első darabjaként MICHAELA BAUKS, *Intertextuality in Ancient Literature in Light of Textlinguistics and Cultural Studies* c. tanulmányában a kortárs szövegnyelvészet szemszögéből közelít az intertextualitáshoz. Négy alaptételt állít fel (45–46). Először is a szöveget olyan jelreceptióként határozza meg, amely független a transzfer-szövegtől. Ebből kiindulva az ókori irodalmat nem tartja intertextuálisnak abban az értelemben, amely a szerzők tevékeny közreműködését feltételezné. Harmadik tézise a szöveg hagyományával és továbbadásával foglalkozik: a szövegek közötti kapcsolat szövegtipológiai és a referenciális intertextualitás szempontjából kell megvizsgálni. Negyedik tézisében a kánoni formában jelentkező intertextualitással foglalkozik.

GEHARD J. SELZ, *Texts, Textual Bilingualism, and the Evolution of Mesopotamian Hermeneutics* c. tanulmányában a freiburgi egyetem kutatója megkísérli a szövegeknek és a jeleknek tulajdonított ontológiai státuszra összpontosítva tisztázni az ősi mezopotámiai hermeneutika fejlődésének néhány alapvető szempontját (például: kettős nyelvi természet: akkád és sumér).

PHILIP ALEXANDER, *A Typology of Intertextual Relations Based on the Manchester-Durham Typology of Anonymous and Pseudepigraphic Jewish Literature of Antiquity* c. tanulmányában szövegnyelvészeti megközelítést alkalmaz. Az

ókori zsidó irodalom (Kr. e. 200–Kr. u. 700) intertextuális kapcsolatait a következő négy típusba sorolja: 1) kifejezett és bennfoglalt meta-textualitás (kommentárok, fordítás); 2) kiterjedt szóbeli átfedések (újraelbeszélések, korábbi szövegek átdolgozásai); 3) a nyelvezet és a szöveg szegmenseinek kölcsönzése (idézetek, utalások, más szövegek nyelvezetének kifejező ismételt felhasználása); 4) irodalmi modellek (műfajfejlődés). Tanulmánya végén – az Újszövetséget tanulmányozók örömeire – függelékében közli MARIUS REISER műfajfelosztását (nagy és kis irodalmi formák, motívumok és stílustípusok; egyes irodalmi műfajok listája).

Az *Írott és vizuális szövegek intertextualitása* című blokk első darabjaként MARKUS RISCH, *Tradition and Transmission of Texts and Intertexts in the Hebrew Bible and in Ancient Jewish Literature (Gen 6:1–4)* c. tanulmányában a Ter 6,1–4 recepcióját és új jelentésrétegeinek lehetséges értelmezését vizsgálja néhány korai zsidó szövegben (1Hén 6–16; Jub 5,1–10; 4Q252).

JACQUES T.A.G.M. VAN RUITEN, *Abraham's Death: The Intertextual Relationship between Gen 25:7–10 and Jub. 22:1–23:8* című írásában azt vizsgálja, hogy Ábrahám halálának Teremtés könyvében szereplő elbeszélése hogyan illeszkedik a Jubileumok könyvébe. A Jubileumok könyvének szerzője Izsák Jákobhoz intézett búcsúbeszédét (Ter 27,1–29), valamint a Jákob halálos ágyánál lejátékozó jelenetet (Ter 47,27–50) kreatívan ötvözte a Ter 25,7–10 versekkel, amivel új jelentéshez jutott.

LAUTARO ROIG LANZILLOTTA, *Gospel of Thomas Logion 7 Unravelling: An Intertextual Approach to a locus vexatus* című írásában elő-

ször is megerősíti H. M. JACKSON kutatását, miszerint a Tamás-evangélium hetedik logionjának („Boldog az oroszlán, melyet megeszik az ember és az oroszlán ember lesz. Utálatos az ember, akit az oroszlán felfal, és az ember oroszlán lesz.”) alapja, fogalmi kerete (*doxa/alêtheia*) fellelhető Platón egyik írásában (*Állam* 588–589). A grönningeni kutató szerint a platóni alapszöveg Jézus-hagyományba való beillesztése átalakítja annak szöveges és fogalmi világát.

SYDNEY H. AUFRÈREM, *An Attempt to Classify Different Stages of Intertextuality in the Myth of Horus at Edfu* című tanulmánya az edfui Hórus-templomban található hieroglifás szövegek (falfeliratok) és ikonográfiai szövegek (domborművek) közötti kölcsönhatást vizsgálja.

KLAUS DAVIDOWICZ, *Kabbalistic Elements in Popular Movies* c. tanulmányában a gyakorlati Kabbalát tanulmányozza a modern filmekben (pl. Gólem alakja és a magyarul is vetített *Simpson család* rajzfilmsorozat).

MANFRED OEMING, „In kino veritas”: *On the Reception of the Biblical Book of Job in the Context of Recent Cinematography* c. írás Jób könyvének két filmes „feldolgozását” (a szerző szavaival: „mozgógépi para-textusát”) tanulmányozza. Mindkét filmet vetítették hazánkban is: *Ádám almái*; illetve: *Egy komoly ember*. A bonni ószövetséges kutató szerint a filmek újraértelmezése „több szempontból foglalkozik Isten kifürkészhetetlenségével” (178).

GEORGE J. BROOKE, *Controlling Intertexts and Hierarchies of Echo in Two Thematic Eschatological Commentaries from Qumran* c. írásában két qumráni szövegben (4Q174; 4Q177) több szinten vizsgálja az intertextuális hierarchiát.

GILLES DORIVAL, *Biblical Intratextuality: MT-Numbers and LXX-Numbers: A Case Study* c. írásában az intratextualitással foglalkozik, vagyis a szerző szövegei között előforduló szövegátalakozással. Ennek megfelelően az emeritus professzor szerint a Számok könyve görög változatában (LXX) fellelhető mindenféle intertextualitás a Pentateuchuson belül van. A görög fordítók jogosnak tartották, hogy a Teremtés, a Kivonulás, a Leviták könyvének korábbi eseményeit, sőt a később elbeszélte Második Törvény-könyv eseményeit kapcsolatba hozzák a Számok könyvének elbeszélésével. (Zárójelben jegyzem meg, hogy a rabbik is előszeretettel alkalmazták az *ein muqdam u-me’uhar* hermeneutikai alapelvét: az Írásokban „nincs »előtte« és nincs »utána«.”.)

MARGARET DIMITROVA, *New Testament Quotations in a Medieval Slavonic Manuscript with Commentaries on the Song of Songs* c. írásában azt elemzi, hogy az ószlávra fordított Énekek Énekéhez írt kommentárokból hogyan jelenik meg az Ének szövege és az újszövetségi idézetek.

MARTIN F. MEYER, *Quotations in the Writings of Aristotle* c. írásában alapvetően a szövegalkotás folyamatára összpontosít, illetve az a kérdés érdeklí, hogy milyen kapcsolat van az írott szövegek és a szóbeli tudomány teljesítménye között.

ANNETTE HARDER, *Intertextuality as Discourse: The Discussion on Poetry and Poetics among Hellenistic Greek Poets in the Third Century B.C.E.* c. írásában azt vizsgálja, hogy a korai hellenisztikus költők hogyan és miért hivatkoztak egymásra.

LUKAS BORMANN, *The Colossian Hymn, Wisdom, and Creation* című írásában az új-

szövevségi himnuszhoz (Kol 1,15–20) keres talásokat (Jób 28; Péld 8,22–31; Sir 24; Bölcs 6,12–20; 7,22–8,1). A frankfurti biblikus szerint a korábbi krisztológia, valamint más teológiai fogalmak (pl. teremő, közvetítő, teremés) „intertextuális találkozásá” a bölcsességi gondolkodásmóddal Krisztus újfajta értelmezését kínálja.

ANDREAS WAGNER, *Typological, Explicit, and Referential Intertextuality in Texts and Images of the Old Testament and Ancient Israel* c. írása a Héber Biblia tanulmányázáshoz elengedhetetlen intertextualitással foglalkozik; közelebről a jaj-mondások műfajával, a *ko-ámár*-mondásokkal („így szól az Úr”) és a „felemelt kar” motívumával.

A kánonokat irodalmi eszközöknek tekintették, hogy megőrizték és közvetítsék a kulturális emlékezetet. A *Kulturális emlékezet és kánon* című blokk első darabjaként WAYNE HOROWITZ (*The Astrolabes: An Exercise in Transmission, Canonicity, and Para-Canonicity*) mezopotámiai ún. asztrolábium-szövegekkel, a „kanonikus” ékírásos szövegek áthagyományozás történetével foglalkozik a *Mul-Apin* csillagászati értekezés kapcsán.

STEFAN ALKIER, *Reading the Canon Intertextually: The Decentralization of Meaning* c. írása intertextuális szempontból foglalkozik a keresztény bibliai kánonnal. Úgy tartja, hogy más kanonikus vallási gyűjteményekhez hasonlóan a keresztény kánon is paradigmátikus. A bibliai kánon új kapcsolatrendszerbe helyezi az egyes írásokat és ezek az intertextuális kapcsolódások kitágítják a kánonban található egyes írások jelentését. A frankfurti professzor szerint a kánon fogalma igényli azt a hitet, hogy a kánonba összegyűjtött írások többletjelentéssel rendelkez-

nek, amelyek messze túlmutatnak az eredeti történeti helyzeten.

FELICIA WALDMAN, *Turning the Interpretation of the Text into Text: Written Torah and Oral Torah in Jewish Mysticism* c. írásában a kabbalista szerzők misztikus tóra-értelmezéséről, a sínai kinyilatkoztatást feldolgozó rabbinikus legendákkal való kapcsolódási pontjairól értekezik. Így a kabbalát a két kánoni (írott és szóbeli) Tóra sajátos, intertextuális olvasata eredményének tekinti.

ANISAVA L. MILTENOVA, *Intertextuality in the Orthodox Slavic Tradition: The Case of Mixed-Content Miscellanies* c. írásában 13–19. századi, dél-szláv kéziratokkal, kéziratgyűjteményekkel foglalkozik. A bulgár professzorasszony tanulmánya bemutatja, hogy a kanonikus gyűjtemények intertextualitása és intertextuális értelmezéseik mechanizmusai szerepet játszanak a para-kanonikus gyűjtemények értelmezésében is.

ARMIN LANGE és ZLATKO PLEŠE, *Text between Religious Cultures: Intertextuality in Graeco-Roman Judaism* c. írása két példán keresztül (Alexandriai Arisztobolusz, Ariszteász levele) bemutatja, hogy különböző intertextuális formákon keresztül interkulturális kapcsolatokkal találkozhatunk (pl. kultúraátvétel vagy kulturális szembenállás)

Összegezve: értékes kötettel van dolgunk, tanulmányozásra ajánlom. (Sz. X.)

The Scrolls and Biblical Traditions. Proceedings of the Seventh Meeting of the IOQS in Helsinki (STDJ 103, szerk. G. J. BROOKE, D. K. FALK, E. J. C. TIGCHELAAR és M.M. Zahn), Leiden: Brill 2012, viii + 275 pp., ISBN 978-90-04-23104-7. € 112:

Lassan negyedszázados fennállását ünnepeheti az 1989-ben Groningenben, a holt-tengeri tekercsek kutatóinak nemzetközi összefogására alapított szervezet, az International Organization for Qumran Studies. Megalapítása óta háromévente szervez konferenciákat, melyek a szakterület legrangosabb eseményei. Ez a könyv a 2007-ben, Helsinkiben tartott összefüvetelen elhangzott több mint ötven előadásból válogat tizenkettőt, amelyek egy központi téma, a tekercsek és a biblikus hagyomány köré csoportosulnak.

GEORGE J. BROOKE: „Scripture and Scriptural Tradition in Transmission: Light from the Dead Sea Scrolls” (1-17); JONATHAN G. CAMPBELL: „Josephus’ Twenty-two Book Canon and the Qumran Scrolls” (19-45); CORRADO MARTONE: „All the Bibles We Need: The Impact of the Qumran Evidence on Biblical Lower Criticism” (47-64); JOHN ELWOLDE: „The Hodayot’s use of the Psalter: text-critical contributions (Book 4: Pss. 90-106)” (65-87); HANS DEBEL: „Editions, Reworkings, and the Continuity of Tradition: Some Experimental Considerations on the Genesis Apocryphon” (89-105); MICHAEL J. LESLEY: „Exegetical Wiles; 4Q184 as Scriptural Interpretation” (107-142); MIKA S. PAJUNEN: „The Prayer of Manasseh in 4Q381 and the Account of Manasseh in 2 Chronicles 33” (143-161); BILHAH NITZAN: „4Q470 In Light of the Tradition of the Renewal of the Covenant Between God and Israel” (163-176); HANNAH HARRINGTON: „How Does Inter-marriage Defile the Sanctuary?” (177-195); GUDRUN HOLTZ: „Temple and Purification Rituals: From Torah to the Dead Sea Scrolls” (197-216); ALBERT L.A. HOGETERP: „Relations to Gentiles in the Damascus Document and Biblical Tradition” (217-230); JOHN KAMPEN:

„‘Torah’ and Authority in the Major Sectarian Rules Texts from Qumran” (231-254). (X. G.)

CHANCEY, MARK A. – MEYERS, ERIC M., *Alexander to Constantine: Archaeology of the Land of the Bible* (AYBRL), New Haven és London: Yale University Press 2012, xv + 363 pp., ISBN 978-0-300-14179-5. \$ 40:

Az immár a Yale University által gondozott Anchor Bible sorozat Reference Library alsorozata célul tűzte ki többek között azt, hogy a Szentföld régészetének közérthető, ám a szakmai normáknak mindenben megfelelő áttekintéseit is az olvasók elé tárja. Ezért adták ki 1992-ben AMIHAI MAZAR kötetét, mely a térség régészetét a korai időktől a babiloni fogságig, valamint 2001-ben EPHRAIM STERN kötetét, amely az északi országrész bukásától a perzsa kor végéig tárgyalja. Ezekhez járul harmadikként ez a kötet, amelyik a hellenisztikus és római-kori Palesztina régészetéről számol be; s a három így együttesen immár lefedi mindazt az időtávot, amely a bibliatudománnyal foglalkozók számára elsőrendű fontosságú korszaka a Szentföldnek.

A két szerző kiváló ismerője a tárgykörnek. ERIC MEYERS évtizedek óta végez ásatásokat Palesztina különböző helyszínein, közben pedig három alkalommal is elnöke volt az American Schools of Oriental Research szervezetnek; MARK CHANCEY pedig az ókori Galilea szakembere, amint ezt eddig megjelent monográfiái is jól példázzák. Két különböző kutatónemzedék munkájával állunk tehát szemben, s a könyv sikeresen ötvözi a két szerző szakmai tapasztalatait és megközelítéseit.

A kötet tizenegy fejezetre oszlik. Az első a perzsa- és hellenisztikus kor közötti átmenet

idejét tárgyalja (1-10), a második pedig a régió-
 ónak a Diadokhoszok, majd a Hasmoneusok
 alatti korszakát (11-49). A harmadik fejezet
 ahhoz a személyhez kötődik, aki hosszú idő-
 re maradandóan meghatározta a Szentföld
 arculatát: Nagy Heródeszel (50-82). Ahogy
 a megelőző fejezet betekintést enged a gö-
 rög városépítészet sajátágaiba, ez a fejezet
 a római építészet meghonosítását mutatja
 be. A negyedik fejezet a szentföldi régészet
 egy érdekes témájával, a környező világhoz
 képest mintegy zárványként létező Khirbet
 Qumrán-beli településsel és a holt-tenge-
 ri tekercsekkel kapcsolatos régészeti mun-
 kával foglalkozik (83-112). Ezután visszatér-
 nek a terület nagyobb részére, és a Heródes
 halálától az első nagy felkelésig terjedő idő-
 szakot tárgyalják a szerzők (113-138), ami-
 kor úgy Jeruzsálemben mint Galilea fonto-
 sabb központjaiban erőteljes építészeti fejlő-
 dés figyelhető meg. A 6. fejezet egy balvégze-
 tű korról, a két zsidó háború idejének emlé-
 keivel foglalkozik (139-173); ezután viszont a
 fejezetek egyre inkább tematikus érdeklődé-
 sűvé válnak. Először a kereszténység kiala-
 kulása (174-202), majd a zsinagóga mint épít-
 mény és intézmény felemelkedése (203-238) a
 vezérfonal. Az ezt követő, kilencedik fejezet
 egy rendkívül fontos, ám gyakran figyelmen-
 kívül hagyott terület felé fordul, és a pogány
 emlékek régészetét mutatja be (239-259). A
 könyv utolsó fejezet valójában egy esettanul-
 mány, s egy fontos galileai város, Sepphoris
 kapcsán mutatja be a görög-római kultúra,
 és a zsidóság építészetének és művészetének
 kapcsolódásait (260-284). Végül, mintegy
 epilógusként, a konstantíni korra koncent-
 rálnak a szerzők, s a Szentföld keresztény
 jellegű átalakulásának kezdeteit tárgyalják

(285-293). A kötetet alapos bibliográfia, szá-
 mos képmelléklet, és részletes mutatók te-
 szik használhatóvá. (X. G.)

Temple Scroll and Related Documents (PTS-
 DSSP 7, szerk. J.H. CHARLESWORTH *et al.*),
 Tübingen: Mohr Siebeck 2011, xxvii + 414
 pp., ISBN 978-3-16-149755-1. € 109: A Prin-
 ceton Theological Seminary 1994-ben jelen-
 tette meg a holt-tengeri tekercsek kétnyelvű
 kiadására létrehozott ambíciózus sorozatá-
 nak első kötetét. Az eredeti tervek szerint 10
 egymást követő kötetbe szerkesztették vol-
 na az anyagot, azonban hamar világossá
 vált, hogy ennél többre van szükség. A so-
 rozat e 7. kötete így már a kilencedik helyet
 foglalja el a sorban: ez most a Templom-te-
 kerccsel, és néhány hozzá kapcsolódó irat-
 tal foglalkozik.

Bátran mondhatjuk: a Templom-tekercs
 (11Q19 és 11Q20) egyike a qumráni könyvtár
 legfontosabb iratainak. Leghosszabb kéz-
 írata több mint 8 méteres: ezzel méretét te-
 kintve is a legerjedelmesebb a fennmaradt
 qumráni művek közül. Tartalma és tekin-
 télyisége emellett eszméletörténeti szempont-
 ból is kiemelkedő helyre állítja a holt-tenge-
 ri tekercsek korpuszában. A Templom-te-
 kerccs valójában a „kánoni” Tóra, különös-
 képpen a Deuteronomium újraírása; egyes
 kutatók szerint a Tóra „qumráni kiadása”,
 vagy a Pentateuchusnak egy a megelőzőkkel
 egyenértékű „hatodik könyve”. Akárhogy le-
 gyen is, az egészen biztos, hogy a Közösség
 rendkívül nagyra értékelte, különös becsben
 tartotta ezt a 67 hasázból álló művet.

A kötet, a sorozat szokásainak megfelelő-
 en, mindegyik kézírathoz először alapvető
 bevezetést közöl, melyek az alábbi kérdése-

ket tárgyalják: a mű tartalma, szövege, a rendelkezésre álló kéziratok viszonya, nyelve, szerkezete, előállása és forrásai, keltezése, teológiája, viszonya a Héber Bibliához, valamint a Közösség egyéb irataihoz. Mindegyik bevezető rész alapvető bibliográfiával zárul, mely a szövegek korábbi kiadásai, fordításai és kommentárjai mellett a fontosabb másodlagos irodalmat is közli. Ezek után következik az adott mű bőségesen lábjegyzetelt két-nyelvű kiadása: a héber részhez elsősorban olvasati kérdéseket, míg az angol fordításhoz értelmezési kérdéseket tartalmazó jegyzetek kerülnek.

A kötet a Templom-tekerics legnagyobb kéziratával indít (11Q19; 1-173); ezt követi a 11. barlang másik kéziratának a szövege (11Q20; 175-225). A következőkben három, a Templom-tekericshez hasonló, attól részleteiben eltérő, illetve a mű esetleges forrásául kínáló kézirat kiadása található (11Q21; 227-233 – 4Q365a; 235-245 – 4Q524; 247-265). A kötet záró részében a Templom-tekerics különböző kéziratok változatainak egyesített, hipotetikusan rekonstruált szövege olvasható (266-405). Ez egyfelől üdvözlendő lehet, másfelől azonban egy olyan szöveget generál, amely ebben a formában sohasem létezett, így a gyanútlan olvasót félrevezetheti. (X. G.)

STEPHEN L. COOK, *On the Question of the „Cessation of Prophecy” in Ancient Judaism*, Mohr Siebeck, Tübingen, 2011. 230 pp.

L. STEPHEN COOK 2009-ben írt doktori disszertációját tartja a kezében az olvasó. A szerző művében a prófétaág megszűnéséhez/szüneteléséhez kapcsolódó elképzeléseket tárgyalja a második Templom korszaká-

ban, illetve az ezek alapjául szolgáló iratokat veszi sorra.

A XX. századig a tudósok általában úgy gondolták, hogy a próféták aktivitása megszűnik a fogság után, a nép hazatérésevel, majd új életre kel a keresztyénség megszületésével. Ez a gondolkodás változik meg, amikor a kutatók felismerik, vagy felismerni vélik – megközelítés kérdése, hogy a rendelkezésünkre álló források némelyikében más kép tárul elénk. Akadnak ugyanis olyan forrásaink és vannak olyan korabeli irányzatok, amelyek a próféták folyamatos jelenléte mellett foglalnak állást. E két nézet között kell hát döntenie a kutatónak és talán az olvasónak is, ha végiglapozza COOK írását.

A mű három fő részt tartalmaz. Az első, a témához kapcsolódó irodalmat tekinti át, kezdve az ókori forrásokkal, majd átugorva évszázadokat eljut a modern kor irodalmáig, különösen részletesen tárgyalva a kutatásban fordulatot hozó XX. századot. A kutatástörténeti áttekintésből egyértelművé válik, hogy *Adolf von Harnack* kezdi el elsőként megalapozottan felvetni annak a lehetőségét, hogy a prófétaág mégsem lett volna vége Izraelben a fogság utáni időszakban (44. oldal). A XX. század végére pedig olyanba tűnik, nagyjából fele-fele a tradicionális, a prófétaág megszűnését, és az új keletű álláspontot, a karizma folyamatosságát képviselő kutatók száma.

A második és egyben legterjedelmesebb részben szerzőnk fő kérdésére keresi a választ, vajon a zsidóság miként gondolkodott a próféták létezéséről ebben a korszakban? Azt lehet mondani, hogy COOK minden jelentős iratot, iratcsoportot kisebb-nagyobb részletességgel bemutat és megvizs-

gál, kezdve az Ószövetség bizonyágtevésé-
től, át a deuterokanonikus, a Holt tengeri és
pszeudoepigráf iratokon keresztül Alexand-
riai PHILON-ig, majd folytatva a sort az Új-
szövetséggel, JOSEPHUS-szal, eljutva végül a
rabbini irodalomig. A fejezetek jól átgon-
doltak, de sok esetben érezzük olvasva szer-
zőnk sorait, hogy kevesebb teret enged azok-
nak a véleményeknek a források értékelésé-
ben, amelyek a prófétaság folyamatossága
mellett érvelnek szemben a tradicionális ál-
lásponttal.

A könyv harmadik nagy egysége a prófé-
taság megszűnésének/folyamatosságának je-
lenkori diszkussziójáról szól, ahol is egyér-
telművé válik, hogy COOK a prófétaság meg-
szűnése, majd a keresztyénség alatti újjáéle-
dése mellet foglal állást (lásd 188. oldal).

Ha összességében vizsgáljuk COOK művét,
akkor megállapítható, disszertációja nagyon
jó összefoglaló műnek tekinthető és kiváló-
an rámutat a tényre, miszerint egyes kérdé-
sekben a kutatók körbe-körbe járnak és csu-
pán egészen apró lépésekkel haladnak előre
az idő múlásával. Így van ez a prófétaság ese-
tében is. Alapvetően két jól megkülönböztet-
hető irányzat van a kutatáson belül. Az egyik
amellet érvel, hogy a „próféta” elnevezés tá-
gabb értelmezést tesz lehetővé, aminek kö-
vetkeztében, ha maga a próféta név el is tű-
nik egy-egy korszakban, az ehhez kapcsoló-
dó tevékenység megmarad és tovább él, csu-
pán máshogyan hívják (tanító, látó, Isten ál-
tal ihletett stb.). A másik álláspont képvise-
lői ragaszkodnak az elnevezéshez és a név
megszűnésével igazolva látják a tézist: a pró-
fétaság megszűnt. A könyv nem nevezhető
megrázóan új felismerések tárházának, ahog-
yan ezt szerzője is elismeri (192. oldal), vi-

szont kétségtelen értéke a témához kapcso-
lódó művek és észrevételek összefoglalása,
valamint a különböző vélemények rendsze-
rezése. (K. N. V.)

The Dead Sea Scrolls in Scholarly Perspective. A History of Research (STDJ 99, szerk. D. DIMANT), Leiden: Brill 2012, xxii + 684 pp., ISBN 978-90-04-20806-3. € 199:

Ez az elképesztően alapos és átfogó kötet a holt-tengeri tekercsek kutatásának hatvan esztendejét összegzi. 26 szerző 27 tanulmá-
nyát gyűjtötte össze a szerkesztő, hogy föld-
rajzi területenként sorra véve a kutatásban
részét vevő nagyobb központokat, képet al-
kosson ennek a rendkívül dinamikus tudomá-
nyágnak a kialakulásáról, fejlődéséről, és
eredményeiről.

Valóban: már a legkorábbi évektől fel-
merült szintetizáló igényű munkák kiadá-
sának az igénye. Ennek kívántak megfele-
lni frankofón területen Józef Milik, Angliá-
ban GEZA VERMES, az Egyesült Államokban
pedig FRANK M. CROSS munkái. Később is,
szinte minden évtized adott egy-egy össze-
foglaló munkát, a 90-es évek végén ezt pél-
daértékűen folytatta a leideni *The Dead Sea
Scrolls: A Comprehensive Assessment* két köte-
te, vagy nem sokkal utána, de már ebben az
évezredben az ugyancsak két kötetes oxfordi
The Encyclopaedia of the Dead Sea Scrolls. Mára
a teljes szöveges anyag kiadásra került a hiva-
taltal oxfordi DJD sorozatban is, így valóban
aktuális e pezsgő kutatás történetének rend-
szerezett áttekintése is.

DIMANT kötete három nagy részre ta-
golódik. Az első főrész kilenc tanulmánya
az amerikai kutatást tekinti át. E tanulmá-
nyok részben régióknként, részben pedig

a tudományterület nagyobb ágazatai szerint szerveződnek (mint a Közösség azonosítása és története, bibliikus szövegek, szektás és nem-szektás anyag, törvényi szövegek, a nyelvek kérdése, vagy a töredékek és a kereszténység kapcsolata). A második fő rész az izraeli kutatással foglalkozik, melynek a qumranológia sohasem volt mostoha-germeke, és különösen az utóbbi években lendületes fejlődés tanúi lehetünk. Nem véletlen, hogy ebben a részben kiemelt hangsúly esik az izraeli kutatókat különösképpen foglalkoztató kérdésekre, mint a liturgikus és a halákhikus szövegek témaköre, vagy a régészeti feltárások. A harmadik fő rész tisztán földrajzi alapon mozog, és az európai qumrán-kutatást tekinti át. Örömet látni, hogy a FRÖHLICH IDA által írt fejezetben („Qumran Research in Eastern and Central Europe”, 621-642) a magyar tudósok Qumránnal foglalkozó művei és nézetei is bemutatásra kerülnek a nagyvilág számára, amely jelzi azt, hogy nyelvi elszigeteltségünk ellenére idehaza is komoly kutatása van a 20. század talán legjelentősebb bibliikus és teológiai felfedezésének. (X. G.)

MATTHEW EDWARDS, *Pneuma and Realized Eschatology in the Book of Wisdom*, Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, Band 242; Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2012. 272 pp. – ISBN 978-3-515-53538-7.

MATTHEW EDWARDS teológus, és amint önmagát aposztrofálja: „szabadúszó író” munkája doktori tézisén alapul.

Könyvének első fejezete (*Introduction*) a Bölcsesség könyvének alapvető, bevezetési kérdéseit, közelebbről pedig a *pneuma*

és az *eszkatológia* fogalmát tárgyalja. Előbbiről azt állítja, hogy „elgondolkodtató és gondolatébresztő téma a Bölcsesség könyvében” (19), utóbbiról tudvalévő, hogy meglehetősen modern, EDWARDS szavaival azt is mondhatnánk, hogy „mesterségesen megalkotott” (244) teológiai kifejezés, mégis „a Bölcs első része figyelemreméltó eszkatologikus kijelentéseket tartalmaz” (20). A könyv címében szereplő „megvalósult eszkatológia” kifejezés kapcsán rögtön érdemes leszögezni, hogy a szerző értelmezésében a *realized eschatology* a jelen kozmikus rendben megvalósult eszkatológiát jelenti. (Természetesen a Bölcs szerzőjének jelenéről van szó.)

A második fejezet (*The Unity of Wisdom*) a Bölcs különböző üdvösségábrázolásainak egysége mellett érvel, megalapozva a Bölcs értelmezéséhez a Kivonulás–Számok bibliái könyvek elbeszélésének fontosságát (vö. Bölcs 10 újraértelmezését). Mivel a Bölcsesség könyve az üdvösséget egy világon belüli és a világ által közvetített történésnek tekintti, a következő fejezetekben a *pneuma* és az *eszkatológia* fogalmait megalapozó gondolatokat találunk.

A harmadik (*The Order of the Cosmos*) és a negyedik fejezet (*Creation and Matter*) azt tárgyalja, hogy a Kiv–Szám elbeszélésében a kozmosz az igazak javára rendelt, a csodák pedig (ítélő és nevelő szerepen) a *pneuma* működéseként tűnnek fel. EDWARDS a *pneuma* működését a teremtői cselekedet folytatásaként látja.

A következő két fejezet a *pneuma* természetéhez különböző fogalmakon és értelmezéseken keresztül elemezve közelít (a kozmikus rend ágense, a lélek szubsztanciája, Szofia). Az ötödik fejezet (*Pneuma, Stoicism*

and Anthropology) az antropológiai szempontot hozza közelebb hozzánk, a hatodik pedig (*Spirit in the Biblical Tradition*) a bibliai gyökereket tárja fel, illetve kitér Alexandriai Philón nézőpontjára.

A hetedik fejezet (*Personal Eschatology and Immortality in Wisdom*) a Bölcsesség könyvének eszkatologikus nyelvezetét a bibliai és a görög szóhasználat kontextusába helyezi. A szerző elemzése szerint az igazak halál utáni személyes sorsának ábrázolását ugyanaz a kozmikus irányultság jellemzi a Bölcsesség könyvében, mint a *pneuma* fogalmát. EDWARDS ezekkel a szavakkal foglalja össze a fejezet mondanivalóját, amelyben kitér a „megvalósult eszkatológia” fogalmára is: „A korábban eszkatologikusnak tartott nyelvezet, vagyis utalás Isten végső ítéletére, a Bölcsesség könyvében arra szolgál, hogy leírja a teremtés folyamatban lévő mechanizmusait. A Bölcsesség könyve nem egy eljövendő kort vár, hanem a teremtés munkájának folytatását reméli, amely térdre kényszeríti a gonoszokat, az igazakat pedig ítélőszékbe ülteti. Ebben az értelemben az eszkatologikus reményről az derül ki, hogy az a kozmosz működésében és az igazak folyamatos ítélő szerepében már megvalósult.” (199–200)

A nyolcadik fejezet (*Hellenistic Kingship and Wisdom*) kísérletet tesz annak felmérésére, hogy a Bölcsesség könyvének királyi, megvalósult eszkatologikus reményét mennyire és hogyan lehet összekapcsolni a hellenista királyság történelmi és politikai realitásával.

A kilencedik fejezet (*Providence and Fate in The Book of Wisdom*) a Bölcsesség könyve és a sztoicizmus határterületén olyan fogalmakat tárgyal, mint a sors/végzet és a gond-

viselés (vö. Bölcs 6,7; 14,3; 17,2-17; 19,4), ezek ugyanis EDWARDS szerint rendkívül közeli-ek a „megvalósult eszkatológia” fogalmához. A gondviselés gondolata a Bölcsesség könyvében egyrészt a görög hagyomány univerzalizálására utal, másrészt a könyv szerzője a kiválasztás és a Törvény bibliai gondolatán szilárdan állva újradefiniálja e fogalmat.

MATTHEW EDWARDS munkája értékes tanulmány, különösen ajánlom a Bölcsesség könyve iránt érdeklődőknek. A kötet használhatóságát emeli a gazdag bibliográfia és az ókori források bibliai és Biblián kívüli helyeinek mutatója. (Sz. X.)

DANIEL M. GURTNER (ed.), *This World and the World to come. Soteriology in Early Judaism*, Bloomsbury, London – New Delhi – New York – Sidney, 2013. [LSTS (JSPS) 74] ISBN-13: 978-0567028389. 384 pages. Paperback 58,46 USD.

A kötetet különböző műfajokba (elbeszélések, apokalipszisek, zsolttárok, filozófiai szövegek, holt-tengeri tekercesek, rabbinikus szövegek) rendezett 16 tanulmány alkotja, amelyek a Második Templom időszakától kezdve bemutatják az egyes írások gazdag, szertágazó teológiai gondolkodását az üdvösségről. A bevezetésben a szerkesztő ismerteti a tudományos párbeszédet EMIL SCHÜRER klasszikusnak számító, újrairt politikai, vallás-, irodalom-, és intézménytörténeti művétől (*History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ*) kiindulva E. P. SANDERS művein át egészen a legkiválóbb biblikus lexikonok megfelelő szócikkéig. Ezt követően az üdvösségre vonatkozó bibliai szókinccset elemzi. Az érdeklődő olvasó kiváló tanulmányokat olvashat MICHAEL F. BIRD („Waiting

for His Deliverance”: The Story of Salvation in Judith), J. R. C. COUSLAND („God’s Great Deeds of Deliverance’: Soteriology in 3 *Maccabees*), PRESTON M. SPRINKLE (The Hermeneutic of Grace: The Soteriology of Pseudo-Philo’s *Biblical Antiquities*), LORENZO DI TOMMASO (Deliverance and Justice: Soteriology in the Book of Daniel), JOHN C. POIRIER (On a Wing a Prayer: The Soteriology of the *Apocalypse of Abraham*), JONATHAN MOO (The Few Who Obtain Mercy: Soteriology in 4 *Ezra*), DANIEL M. GURTNER (On the Other Side of Disaster: Soteriology in 2 *Baruch*), GRANT MACASKILL (Personal Salvation and Rigorous Obedience: The Soteriology of 2 *Enoch*), KENNETH ATKINSON (Enduring the Lord’s Discipline: Soteriology in the *Psalms of Solomon*), RONALD R. COX (The Royal Road: The Soteriology of Philo of Alexandria), DANIEL J. HARRINGTON SJ („Saved by Wisdom” [Wis. 9.18]: Soteriology in the Wisdom of Solomon), ALEX P. JASSEN (Survival at the End of Days: Aspects of Soteriology in the Dead Sea Scrolls *Pesharim*), IAN WERRETT (Salvation through Emulation: Facets of Jubilean Soteriology at Qumran), MARKUS BOCKMUEHL (Grace, Works and Destiny: Salvation in Qumran’s Community Rule [1QS/4QS]), BRUCE D. CHILTON (Messianic Redemption: Soteriology in the Targum Jonathan to the Former and Latter Prophets), JACOB NEUSNER (The Restoration of Israel: Soteriology in Rabbinic Judaism) és G. W. E. NICKELSBURG (Salvation among the Jews: Some Comments and Observations) tollából. A kötetet, amely a Második Templom időszakától datálható iratok üdvösségre vonatkozó ismereteink

kincseshányója, tanulmányozásra ajánlom. (Sz. X.)

HENZE, MATTHIAS, *Jewish Apocalypticism in Late First Century Israel. Reading Second Baruch in Context* (TSAJ 142), Tübingen: Mohr Siebeck 2011, x + 448 pp., ISBN 978-3-16-150859-2. € 124:

A kötet mintegy kibővített előszókét funkcionál a szerző hamarosan megjelenő nagy kommentárjához (*Commentaries in Early Jewish Literature*). Ebből következően e nagyon fontos — és meglehetősen kevésbé kutatott — korai zsidó irat alapvető bevezetési kérdéseit tárgyalja (a kutatástörténethez lásd 53-70).

A kötet törzsanyagának első nagyobb fejezete a 2 Báruk és a zsidó Szentírás viszonyát vizsgálja, különös tekintettel a biblikus Báruk-hagyomány fejlődésére és szerzőteágazó kibontakozására a Második Templom korának késői szakaszában (71-126). Ezután az apokaliptikus forma (Isten kinyilatkoztatása) módjait vizsgálja a könyvben, és összehasonlítja a vele kortárs, és hasonló személetet tükröző másik nagy művel, a 4 Ezdrással (127-186). A következő fejezet a Kr.u. 70-nel kezdődő korszak többi irodalmi alkotásával kontrasztálja az iratot, illetve megkísérli elhelyezni a kor zsidó gondolkodásának szellemi palettáján (187-252). Hosszas fejezetet szentel a szerző ezután a 2 Báruk eszkatológiájának (253-320), melyet egy exkurzus követ a mű és a korai keresztény gondolkodás viszonyáról (321-349). Ez a kérdés különösképpen is érdekes, hiszen nemrég RIVKA NIR vonatkozó monográfiájában éppenséggel a mű keresztény eredete mellett próbált — tegyük hozzá: sikertele-

nül — érvelni. A könyv utolsó fejezete végezetül a mű záró részének, Báruk levelének az alapvető problémáit vizsgálja (350-371).

HENZE ez újabb könyve ismét csak érdekes, és jól megírt mű. Vizsgálódásainak ismeretében türelmetlenül várjuk kommentárját, mely minden bizonnyal hosszú időre meghatározza majd a 2 Báruk tudományos értelmezését. (X. G.)

HIMMELFARB, MARTHA, *Between Temple and Torah. Essays on Priests, Scribes, and Visionaries in the Second Temple Period and Beyond* (TSAJ 151), Tübingen: Mohr Siebeck 2013, xii + 399 pp., ISBN 978-3-16-151041-0. € 129:

MARTHA HIMMELFARB, a Princetoni Egyetem professzora, számos kiváló monográfia szerzője a korai zsidóság menny- és pokol-fogalmáról, érdem-teológiájáról. Hasznos bevezetése az apokaliptikához nélkülözhetetlen olvasmány az e világszemlélettel foglalkozóknak. Ebben a kötetben néhány olyan, az utóbbi évtizedekben megjelent tanulmányát gyűjtötte egybe, melyek a Második Templom korszakában és a későbbi ókorban működő zsidó szerzők néhány fontosabb teológiai téma körül kikristályosodó gondolatait vizsgálják.

A kötet öt főrésze összesen húsz tanulmányt tartalmaz, az alábbi rendben. 1. Papok, szentélyek és Tóra: The Temple and the Garden of Eden in Ezekiel, the Book of the Watchers, and the Wisdom of Ben Sira (11-25); Levi, Phinehas, and the Problem of Inter-marriage at the Time of the Maccabean Revolt (27-47); Torah, Testimony, and Heavenly Tablets: The Claim to Authority of the Book of Jubilees (49-59); Earthly Sacrifice and Heavenly Incense: The Law of the

Priesthood in Aramaic Levi and Jubilees (61-77); Temple and Priests in the Book of the Watchers, the Animal Apocalypse, and the Apocalypse of Weeks (79-92); „Found Written in the Book of Moses”: Priests in the Era of Torah (93-108). 2. Tisztasági kérdések a holt-tengeri tekerceken: Sexual Relations and Purity in the Temple Scroll and the Book of Jubilees (111-133); Impurity and Sin in 4QD, 1QS, and 4Q512 (135-159); The Purity Laws of 4QD: Exegesis and Sectarianism (161-173); The Polemic against the Tevul Yom : A Reexamination (175-188). Zsidóság és hellenizmus: Judaism and Hellenism in 2 Maccabees (191-210); Elias Bickerman on Judaism and Hellenism (211-220); The Torah between Athens and Jerusalem: Jewish Difference in Antiquity (221-234); „He Was Renowned to the Ends of the Earth” (1Macc 3:9): Judaism and Hellenism in 1 Maccabees (235-254). 4. Mennyei utazások: Heavenly Ascent and the Relationship of the Apocalypses and the Hekhalot Literature (257-282); Revelation and Rapture: The Transformation of the Visionary in the Ascent Apocalypses (283-293); The Practice of Ascent in the Ancient Mediterranean World (295-305); Merkavah Mysticism since Scholem: Rachel Elior’s The Three Temples (307-325). 5. A pszeudepigrafa és a középkori zsidó irodalom: R. Moses the Preacher and the Testaments of the Twelve Patriarchs (329-349); Some Echoes of Jubilees in Medieval Hebrew Literature (351-370). (X. G.)

Odes of Solomon. A Commentary by MICHAEL LATTKE. Translated by MARIANNE EHRHARDT. Edited by HAROLD W. ATTRIDGE. (Hermeneia – A Critical and Historical Com-

mentary on the Bible) Fortress Press, Minneapolis, xxxviii + 678 pp. ISBN 9780800660567. Immár angol nyelven is elérhető MICHAEL LATTKE eredetileg németül írt, három kötetes kommentárja (1999–2005) az értékes *Hermeneia* sorozatban. A kiadás érdekessége, hogy a szerző a 2005 óta eltelt idő publikációit is bedolgozta az angol kiadásba. A Salamon neve alatt fennmaradt ódák szerzője azért fordulhatott az énekes (az 1 Kir 5,12 szerint Salamon mintegy ezeröt ének szerzője volt), bölcs király felé, hogy tekintélyt kölcsönözzön írásának. Az alapos bevezetést követően (Korai szövegtanúk; Salamon ódáinak kézíratai és idézetei; Szerzőség; A kompozíció keltezése; A kompozíció nyelve; Származási terület; Salamon ódái és helye az ókori vallásban és irodalomban; Irodalmi formák és eszközök Salamon ódáiban; Salamon ódáinak kiadásai és fordításai 1909-ig; Salamon ódáinak kiadásai és fordításai 1909-től) kerül sor a 42 óda fordítására és magyarázatára. A kiadást gazdagítja a 42 exkurzus, egy konkordancia és a válogatott irodalomjegyzék, illetve gazdag mutatók és táblázatok.

LATTKE művét főleg a korai zsidóság, gnoszticizmus és kereszténység iránt érdeklődőknek ajánlom. (Sz. X.)

LAWRENCE, PAUL, *The Lion Concise Atlas of Bible History*, Oxford: Lion Books 2012, 192 pp., ISBN 978-0-7459-5532-2. € 12.99:

Ha egy bibliai atlaszban a ketef hinni tekerics fotója szerepel, akkor gyanút kell fogjunk. Ugyanis dacára annak, hogy de facto ez a világ legrégebbi kézírata (i.e. 7-6. sz., a Num. 6:24-26 –ot tartalmazza), a teológiai segédkönyvek rendszeresen elakadnak a

qumráni anyag hangsúlyozásánál, aztán az epigráfiai anyagot szinte teljesen ignorálják. Ez nem mondható el a „kis Lion” esetében, a Biblián kívüli anyag szépen prezentált: Ketef Hinnom (10.o.), 11QPs^a Qumránból (11.o.), Arámi felirat Ergiliből (18.o.), Gilgames eposz töredék (14.o.), Babiloni világtérkép (17.o.), Hammurabi oszlopa (36.o.), Gezeri naptár (67.o.), Mesa sztélé (80.o.), II. Jeroboám híres oroszlanos pecsétje (81.o.), Tirhaqa fáraó gránit shabtija (92.o.), Siloam-felirat (93.o.), Lákis, 2-s számú osztrakon (100.o.), Cyrus cylindere, (109.o.), LXX Pap. Manch. 458 kézirat (119.o.), Gallio proconsul felirata (147.o.) Chester Beatty papirusz II (163.o.).

A felvételek természetesen jó minőségűek, bár epigráfiai kutatáshoz nyilván nem ezeket használjuk, hanem a nagy gyűjteményes munkákat, de a célnak, vagyis a szemléltetésnek tökéletesen megfelelnek. Két megjegyzés kívánkozik még a recenzenstől ide: 1) nem találunk olyan történelmi korszakot, amiből nem választottak volna fontos írásbeli emléket; 2) nem ismerek még egy olyan modern atlaszt, ami követné a tudományos eredmények alakulását és azt beépítené ilyen szinten egy atlaszba. Jól átgondolt választás korszakolva, jó fényképekkel, tájékozottság – röviden így jellemezhetjük az epigráfiai anyagot.

Hasonlóan erős az összehasonlító vallástörténeti anyag, gondoljunk itt akár az írásos anyag, akár a tárgyi kultúra bemutatására. Látszik, hogy a kiadvány szerzője jól képzett orientalista, aki nem csak a héber, hanem az ékírásos anyagban is otthonosan mozog, ahogy a régészetben is.

Egy bibliai atlaszban természetesen más illusztrációs anyag is helyet kaphat: családfák bemutatása (23., 124.o.), kronológiai táblázatok (77., 127.o.) és felsorolások (103.o.), ill. régiségtani témák: Kánaán földrajza, éghajlata, hadviselés, írástörténet. Személyes kedvenceim a három dimenziós térképek (43.o., 57.o.,). Ebben a formában nagyon hasznos segédanyag egy ilyen kiadvány az ókori Izrael történelmének, földrajzáinak, anyagi kultúrájának tanulmányozásához, színes sokrétűségénél és olcsóbb árfekvésénél fogva erős konkurenciája lesz a jelenleg egyetlen magyar nyelvű felsőkategóriás bibliai atlasznak is. Napjaink bibliai atlaszaiban modern felvételek is találhatóak a már azonosított bibliai helységekről. Nem kivétel ez alól a „kis Lion” sem: a számtalan felvétel felsorolása itt fölösleges, de a spektrum itt is széles Jerikó telljének fotójától a libanoni cédrusok fényképig sok-sok fotó ékesíti a könyvet, még a Hubble teleszkóp híres Hélix nabula felvétele is itt van (a NASA tudósai „Isten szemének” nevezik). A 2006-os „nagy” Lion atlasz rövidített változata még így is erős kiadvány.

Bibliai atlaszoknál beszélni kell az exegetikai oldalról is. Amíg a hazánkban jelenleg regnáló nagy bibliai atlasz erősen konzervatív, s csupán a bibliai elbeszéléseket parafrazálja, addig itt exegetikai háttér munka is volt. Visszafogottság jellemzi és mérsékelt konzervativizmus, ugyanakkor érdekli a szerzőt az adott fontosabb probléma és őszintén beszél is róla. Általánosságban az őszinte és szépen, nem bántóan megfogalmazott problémafelvetés, valamint az óvatos, mérsékelt konzervatív válaszadás jellemző erre az atlaszra. Tudományos megala-

pozottságában, sokrétűségével, olvasóbarát megoldásaival egy ilyen nyomtatott atlaszt meggyőződésem szerint csak egy interaktív digitális térkép tud majd felülmúlni, ebben a műfajban, a nyomtatott bibliai atlaszok közt többet és nagyobbat alkotni jelenleg nem lehet. Pontosan ezért számíthat majd sikerre a készülő magyar fordítás is. (E. L. S.)

SHIRLEY LUCASS, *The Concept of the Messiah in the Scriptures of Judaism and Christianity*, Bloomsbury, London – New Delhi – New York – Sidney, 2013. [LSTS (JSPS) 78] ISBN-13: 978-0567153975. 256 pages. Paperback 35,96 USD.

A könyv a messiási eszmét tárgyalja: a kutatás állását, a különböző megközelítési módokat (1. fejezet), egyes zsidó írók (J. KLAUSNER, G. VERMES) Jézus messiási mivoltára vonatkozó nézőpontjait (2. fejezet), a messianizmus alapját szolgáló ókori közel-keleti (3. fejezet), valamint a zsoltárokban (4. fejezet) és a prófétáknál található király-eszmét (5. fejezet), a főpap (6. fejezet) és az Emberfia mint Felkent alakját a Második Templom időszakából (7. fejezet), a messiási-kérdést az Újszövetségben (8. fejezet). A keresztényeket és a zsidókat érintő párbeszédhez is ad néhány gondolatot (A Felkent személye; A Messiás szerepe; A Messiás szerepének követelményei), végül rendkívül gazdag irodalomjegyzékkel látja el a téma iránt érdeklődő olvasót, ami talán a könyv legnagyobb értéke. A kötetet jó szívvel ajánlom azoknak, akik alapvető ismereteket szeretnének szerezni a messiási eszmével kapcsolatban. (Sz. X.)

OEGEMA, GERBERN S., *Early Judaism and Modern Culture. Literature and Theology*,

Grand Rapids: Eerdmans 2011, xvi + 236 pp., ISBN 978-0-8028-6444-4. \$ 30:

A Kanadában oktató kutató számos szakkönyve után egy olyannal jelentkezett, amely átfogó módon közelíti meg az ókori apokrif és pszeudepigráf irodalmat. Azt kívánja kimutatni, hogy ezeknek a műveknek nem pusztán történet vagy irodalmi jelentősége van, hanem fontos adalékul tudnak szolgálni teológiai szempontból is. Ahogy írja, a korai zsidóság teológiai nézeteinek beépítése a kortárs kutatásba az egyik leginkább figyelmen kívül hagyott területe ezen iratok vizsgálatának.

Ezen célkitűzés értelmében könyve anyagát 10 nagy téma köré rendezi. Ezek a következők. Korai zsidóság és a Szentírás (22-36), k.zs. és a filozófia (37-43), k.zs. és az önazonosság kifejeződése (44-51), k.zs. és az irodalom világa (52-79), k.zs. és a gender-problémakör (80-96), k.zs. és az etika kérdései (97-110), k.zs. és a vallásközi párbeszéd (111-123), k.zs. a hagyomány és a politika között (124-142), k.zs. és rabbinikus zsidóság (143-153), k.zs. és a korai egyház (154-172). Jóllehet a kötet egyes tanulmányai érdekes meglátásokat tartalmaznak, azok egymástól elszigetelt fragmentumok maradnak. Sokszor sem az egyes fejezetek nem állnak össze egésszé, sem pedig a könyv egésze nem képez valami olyan rendszert, amelyet az ígértetés témafelvetés alapján várni lehetne.

Kérdéses továbbá, hogy kinek is szól egyáltalán ez a kötet? A szakembernek kevés, a „külső” érdeklődőnek sok az, amit és ahogy összegyűjt. Mindazonáltal alkalmas arra, hogy felhívja a figyelmet: a szakmának igenis hangsúlyt kell helyezni arra, hogy e gazdag irodalom teológiai értéke se süllyedjen el a róla szóló diskurzus folyamán. (X. G.)

SCHWARTZ, DANIEL R., *Reading the First Century. On Reading Josephus and Studying Jewish History of the First Century* (WUNT 300), Tübingen: Mohr Siebeck 2013, xviii + 204 pp., ISBN 978-3-16-152187-4. € 79:

DANIEL SCHWARTZ, egyike talán a legkiválóbb izraeli ókortörténészeknek, ebben a munkájában a Kr.u. első századot elemzi Flavius Josephus történetírása alapján. A kor rendkívüli jelentőségű eszmetörténeti szempontból: a kereszténység születése, valamint a jeruzsálemi Templom Titusz általi lerombolása, ami a zsidóság szellemi fejlődése számára teremtett új kihívást, egyaránt ekkor megy végbe. S jóllehet Josephus az egyik legfőbb vonatkozó forrásunk, figyelembe kell vennünk, hogy amit leír, csak részben történetírás, nagyrészt a kor sajátos szempontú értékelése. Ez az a szempont, ami SCHWARTZ érdeklődésére számot tart. Egyfelől számot kell vetni JOSEPHUS irodalmi modelljeivel éppúgy, mint a kortárs események menetével, látni kell, mikor beszél zsidóként, mikor római stílusú történetíróként, sok esetben ráadásul megértését filológiai problémák is nehezítik. SCHWARTZ szerint megfelelő módszer használatával mégis rekonstruálható az első század története Josephus segítségével: először a szöveg problémáit kiküszöbölve, majd számot vetve irodalmi előképeivel, forrásaival, és sajátos írói szándékával, valamint összevetve műveinek anyagát egyéb kortárs forrásokkal.

A kötet hat fő fejezetre oszlik. 1. „Introduction: Who Needs Historians of the First Century?” (1-26); 2. „Beneath the Text: What Text Shall We Read?” (27-70); 3. „Within the Text: Meaning in Context” (71-93); 4. „Behind the Text: Josephus’ Use of Sources”

(94-109); 5. „Among Texts: Rubbing Sources Together” (110-166); 6. „Above the Texts: The Big Picture” (167-181). A kötet törzsanyagát két függelék zárja. Az első ARNALDO MOMIGLIANO egy módszertanilag rendkívül fontos tanulmányának angol fordítását közli („The Rules of the Game in the Study of Ancient History”, 182-189), a második pedig egy válogatott lista a történeti módszer elméletével foglalkozó monográfiákból (190). A kötetet részletes mutatók zárják. (X. G.)

SPIGEL, CHAD S., *Ancient Synagogue Seating Capacities. Methodology, Analysis and Limits* (TSAJ 149), Tübingen: Mohr Siebeck 2012, xii + 406 pp., ISBN 978-3-16-151879-9. € 129: Ez a könyv Spigelnek a Duke University-n 2008-ban megvédett doktori disszertációjának az átdolgozott és kibővített változata. A szerző késő-ókori zsinagógákat vizsgál, abból a szempontból, hogy vajon hány személynek biztosítottak helyet ezek az épületek egy-egy istentiszteleti alkalom idején. Ez a látszólag nagyon szűk szakmai érdeklődésre számot tartó terület azonban rendkívüli jelentőségű: az eredmények alapján ugyanis képet alkothatunk a késő-antik zsidóság vallási szokásainak közösségi aspektusairól.

SPIGEL a bevezető fejezetben elővételezi kérdésfeltevésének fontosságát, és összegzi az eddigi kutatást. Ezután két alapvető témát tárgyal („The Seating Capacity Methodology: Defining Ancient Synagogue Worship”, 25-49): hogy milyen vallásos alkalmaknak adott helyt a késő-ókori zsinagóga, illetve, hogy milyen berendezési tárgyak tartoztak hozzá. Ezek a tényezők ugyanis alapvetően határozzák meg egy épület befogadóképességét. Harmadik fejezetében a módszertan koeficiense-

ire koncentrál: mekkora területre van szüksége egy álló és egy ülő embernek, mekkora helyet biztosítottak a falak mellett húzódo, állandó kőpadok, milyen további ülőalkalmatosságok használatát adathaladjuk.

A könyv következő részét részletes esettanulmányok sorozata alkotja (75-139). Elsőként az egyik legrégebbi zsinagógát, a Galilea és a Golán határvidékén fekvő Gamlát vizsgálja, majd az ún. Tetracomia, azaz a „négyfalu” zsinagógáit: Nabrateint, Khirbet Semát, Meiront és Hus Halavot. Mindegyik esettanulmány ugyanazokon a lépéseken megy keresztül: az épület, a feltételezhető istentiszteleti alkalmak és a tájolás, ezután a fentebb megállapított módszerek alapján a befogadóképesség kiszámolása, majd ennek kontrasztálása az általános demográfiai adatokkal. Végezetül az adott település társadalmi és vallási viszonyaira vonatkozó elemzés következik. A szerző könyvének terjedelmes, hatodik fejezetében abécérendű katalógusát közli a késő-ókori Palesztina 57 legfontosabb zsinagógájának, mindegyiknek összegző elemzését nyújtva (141-337).

Végeredményei meglepőek: valószínűsíthetjük, hogy a késő-ókori Palesztinában az emberek nagy többsége nem látogatta rendszeresen a zsinagógai istentiszteleteket. Ennek tágabb összefüggései természetesen meghaladják e könyv terjedelmét és célját. SPIGEL azonban felbecsülhetetlen értékű szolgálatot tett a kutatásnak azzal, hogy a vonatkozó adatokat aprólékosan összegyűjtötte, s könyvét rendkívül jól használhatóan, következetesen szerkesztette meg. A kiváló minőségű fotók, rekonstrukciók és alaprajzok csak emelik a szöveg értékét. (X. G.)

STONE, MICHAEL E., *Ancient Judaism. New Views and Views*, Grand Rapids: Eerdmans 2011,

xiv + 242 pp., ISBN 978-0-8028-6636-3. \$ 30:

A szerző a korai zsidóság kiváló ismerője, számos könyv, köztük egy 4 Ezdrással foglalkozó nagy kommentár írója, nem mellesleg elismert armenológus. Ebben az átfogó könyvében dialógust létesít az elmúlt évtizedek kutatásával, és megkísérel új értelmezési irányokat javasolni a korai zsidóság korszakának gondolkodásával kapcsolatos néhány alapvető kérdésben. Ennek során különös figyelmet fordít arra, hogy ne későbbi hitelvek által meghatározott szemszögből tekintsen az anyagra, így kiküszöböljön számos olyan értelmezést, amelyek — ha elvonatkoztatunk pl. azon teológiai rendszerektől, amelyek háttérben azok megszülettek — nem állnak összhangban mindazzal, amit a Második Templom korának eszmerendezereiről *in se* tudunk.

A könyv hét alapvető fejezetből áll. A provokatív és figyelemfelkeltő első fejezet után (mely felhívja a figyelmet többek között a különböző ortodoxiák értelmezésbeli torzításaira, a rendelkezésre álló források és azok hagyományozása problémáira, vagy éppen egyes iratok esetén a kritikai szövegkiadások hiányára), többé-kevésbé független, nagyobb témákat jár körül. Ezek: az Ádám- és a Hénok-hagyomány; az apokaliptikus történetírás eredete, fejlődése és jellegzetességei; a vallásos tapasztalat, és ennek pszeudepigrafikus formájú közlése; a Szentírás kikristályosodása; a hagyományozás multiformitása; és a művek különböző formákban történt megőrzése és kezelése. (X. G.)

A KÖNYVISMERTETÉSEKET ÍRTÁK:

E. L. S.	Egeresi László Sándor
K. N. V.	Kókai Nagy Viktor
Sz. X.	Szabó Xavér
X. G.	Xeravits Géza

A KÖTETBEN ISMERTETETT KÖNYVEK LISTÁJA:

- K. S. BAEK – J. DUHAIME – P. W. FLINT: *Celebrating the Dead Sea Scrolls. A Canadian Collection* (SBLEJL 30), Leiden: Brill
- MICHAELA BAUKS – WAYNE HOROWITZ – ARMIN LANGE in association with BERND HENE (eds.), *Between Text and Text. The Hermeneutics of Intertextuality in Ancient Cultures and Their Afterlife in Medieval and Modern Times, Journal of Ancient Judaism Supplements*, Volume 6; Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht
- G. J. BROOKE – D. K. FALK – E. J. C. TIGCHELAAR – M. M. ZAHN (eds.): *The Scrolls and Biblical Traditions. Proceedings of the Seventh Meeting of the IOQS in Helsinki* (STDJ 103), Leiden: Brill
- CHANCEY, MARK A. – MEYERS, ERIC M., *Alexander to Constantine: Archaeology of the Land of the Bible* (AYBRL), New Haven és London: Yale University Press
- J. H. CHARLESWORTH et al. (eds.): *Temple Scroll and Related Documents* (PTSDSSP 7), Tübingen: Mohr Siebeck
- L. STEPHEN COOK, On the Question of the „Cessation of Prophecy” in Ancient Judaism, Mohr Siebeck, Tübingen,
- D. DIMANT (ed.): *The Dead Sea Scrolls in Scholarly Perspective. A History of Research* (STDJ 99), Leiden: Brill
- MATTHEW EDWARDS, *Pneuma and Realized Eschatology in the Book of Wisdom*, Forschungen zur Religion und Literatur des Alten und Neuen Testaments, Band 242; Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht,
- DANIEL M. GURTNER (ed.), *This World and the World to come. Soteriology in Early Judaism*, Bloomsbury, London – New Delhi – New York – Sidney
- HENZE, MATTHIAS, *Jewish Apocalypticism in Late First Century Israel. Reading Second Baruch in Context* (TSAJ 142), Tübingen: Mohr Siebeck
- HIMMELFARB, MARTHA, *Between Temple and Torah. Essays on Priests, Scribes, and Visionaries in the Second Temple Period and Beyond* (TSAJ 151), Tübingen: Mohr Siebeck
- Odes of Solomon. A Commentary* by MICHAEL LATTKE. Translated by Marianne Ehrhardt. Edited by HAROLD W. ATTRIDGE. (Hermeneia – A Critical and Historical Commentary on the Bible) Fortress Press, Minneapolis
- LAWRENCE, PAUL, *The Lion Concise Atlas of Bible History*, Oxford: Lion Books
- SHIRLEY LUCASS, *The Concept of the Messiah in the Scriptures of Judaism and Christianity*, Bloomsbury, London – New Delhi – New York – Sidney
- OEGEMA, GERBERN S., *Early Judaism and Modern Culture. Literature and Theology*, Grand Rapids: Eerdmans
- SCHWARTZ, DANIEL R., *Reading the First Century. On Reading Josephus and Studying Jewish History of the First Century* (WUNT 300), Tübingen: Mohr Siebeck
- SPIGEL, CHAD S., *Ancient Synagogue Seating Capacities. Methodology, Analysis and Limits* (TSAJ 149), Tübingen: Mohr Siebeck
- STONE, MICHAEL E., *Ancient Judaism. New Visions and Views*, Grand Rapids: Eerdmans

